

סימבול אש המדורה בטיפול במשחק בחול/ חגית יונה גזית

"אני והסבתא ישבנו בצוותא
ליד מדורה בחצר .
אני משתוקק לסיפור מרתק ,
והסבתא צ'זבט תספר..." (מתוך סבתא בנגב/אבשלום כהן)

אש המדורה תמיד מעלה בי זכרונות רחוקים מימי נעורי בתנועת הנוער. החבר'ה יושבים סביב האש הבוערת שרים חרש, מספרים סיפורי מדורה מלווים בצחוק, ואוכלים תפוחי אדמה מכוסי פיוח. ריח העשן עולה באפי ובאזניי קול פצפוף העצים. אוירת אחדות משפחתית המעירה כמיהה וגעגוע עלומים המחברים אותי באחת למדורת השבט הקדומה, לאבותינו יושבי המערות, המתחממים בחומה של האש, נהנים מאורה, אוכלים מטובה ומספרים את סיפורי השבט לצאצאיהם.

האש בארגז החול מקבלת ביטויים שונים ומגוונים לעיתים היא אש הברק של זאוס מהירה מאירה ולא צפויה. יש והיא אש השמש, האש של אפולו, אש רחוקה ועקבית, זורחת בבוקר ושוקעת עם ערב, אש המאפשרת את קיומם של החי והצומח על כדור הארץ. יש והיא האש הפנימית השוכנת במעמקי ההר, האש של הפייסטוס אל הנפחות ולעיתים אש הבית המאירה, המחממת, המנחמת האש של הסטייה.

האש המתעתעת ריתקה אותי מאז ומתמיד הניגודים האינהרטים שבה קיצוניים ומעוררי שאלות כגון: ביטחון מול סכנה, חיים מול מוות, נתפס ולא נתפס, שלווה מול חרדה ועוד. כמו כן המופעים השונים של האש בארגז החול עוררו את סקרנותי התחלתי לעקוב אחרי האש והבטייה בארגז החול. ראיתי שימוש באש חיה, אש הנר וכן גם שימוש סימבולי ישיר של האש במיניאטורות של אש ומדורה או סימבולים עקיפים שלה כגון: פנס, דרקון, פרח אדום, זיקוקים ועוד. לעיתים אף נגלתה האש בצורת סימבולים שנבנו בחול כדוגמת ספירלה ופירמידה.

אש המדורה המטיבה, הנשלטת בידי אדם אוצרת בקרבה איום פוטנציאלי לשינוי מתפרץ, הרסני ובלתי נשלט. בארגז החול המוגן, האש הבלתי נשלטת מקבלת אף היא מימד של שליטה.

אש כיסוד

האש בטבע האש בטבע הינה יסוד שבוער, שורף, מכלה, מאיר ומחמם. האש נוצרת בתהליך חיבור, הנקרא התרכבות, בין גז החמצן לחומר בעירה שכתוצאה ממנו נפלטים לאוויר גזים לוחטים. מולקולות הגז פולטות קרינה אלקטרו מגנטית בתדרים שונים היוצרים תחושה של חום. צבע הלהבה הינו תוצר של חלקיקים קטנים ולוחטים שעולים כלפי מעלה יחד עם הגזים הנפלטים מתהליך זה. האש יכולה להתקיים רק בסביבה המכילה חמצן (בלזברג, 2005; כנעני, 2000).

ביטויים לאש בטבע

בטבע מופיעה האש במספר אופנים המוכרים לנו: השמש בשמים, הלהבה היוצאת מבטן האדמה והברק.

השמש – השמש הינה כוכב בגלקסיית שביל החלב המורכב ברובו ממימן והליום. תהליך היתוך המימן בליבת השמש יוצר את אנרגיית השמש המתבטאת בצורת אור וחום של כ-15 מיליון מעלות צלזיוס, המגיעים לכל מערכת השמש (מט"ח).

מאגמה – בבטן האדמה, על כדור הארץ, מתרחשת תופעה דומה, אם כי בזעיר אנפין. החום השורר שם נמוך עשרות מונים מהשמש, אך בכוחו להתיך את החומר הסלעי הסיליקטי ולהפכו למאגמה. בתהליך זה משתחררים גזים היוצרים לחץ רב ודוחפים את המאגמה כלפי מעלה. הלחץ יוצר סדקים בקרום כדור הארץ דרכם פורצים בהתפוצציות עזות מאגמה מלווה בגזים (לבה), אפר ואדי מים (פלכסר וילין-דרור, 1995).

הברק – עליו נכתב "הברק הזה, אחד מתולדות האש של מעלה הוא, ומסוף הארץ ועד סופו מבהיק אורו" (במדבר רבא). הברק הינו ניצוץ חשמלי גדול המתרחש בתוך עננים או בין עננים לאדמה. התנאים הנחוצים להיווצרות ברקים הם אטמוספירה לא יציבה ועננות המכילה כמויות גדולות של מים וקרח המתערבלים בעוצמה (מט"ח).

השימוש באש במבט הסטורי

עדויות ראשונות לשימוש האדם באש קיימות כבר מלפני כ-1.5 מיליון שנים, הוכחות ברורות לשליטה באש קיימות מלפני 200-300 אלף שנה (נח הררי, 2011). האדם הקדמון היה עד לשרפות טבע עקב מכת-ברק, התפרצות הרי געש או לשרפות ספונטניות שנגרמו בשל מזג אוויר חם ויבש והמלווה לרוב ברוחות המלבות את האש ומסייעות להתקדמותה (שטיינר).

האש בטבע בלתי נשלטת ונושאת בחובה סכנת מוות לכל העומד בדרכה. אי לכך, הכנסת האש למקום המגורים עמדה בניגוד לייצר החיים הקדום ביותר שתבע מנוסה מפני האש. נראה כי הסיבות לכך יישארו עלומות אך בדיעבד, ניתן לומר כי מעשה זה הוביל להתפתחות האנושות.

תחילה האדם לא ידע להבעיר אש והשיג אותה משרפות שנוצרו בטבע. נהוג היה לשמור גחל אש ולהעבירו ממדורה למדורה. השימוש באש נועד להגנה מפני חיות רעות ולהגנה מפני הקור בחורף, האש עזרה גם בשעת הצייד, שימשה לבישול מזון ובכך הקלה על לעיסתו. כמו כן, הישיבה סביב המדורה הוסיפה שעות אור ועזרה לפיתוח תרבות פנאי. משגילה האדם את התועלת ב"ביות האש" החל לחשוש מפני כיבוי הגחל והחזרה לחושך. על כן הפקידו את האש בידי "שומר הגחל". תפקיד זה ניתן לאדם אחראי במיוחד ולווה בכבוד ויוקרה ולעיתים אף נחשבו האוחזים בו לקדושים. מאוחר יותר, למד האדם להצית אש ולהדליק מדורה באופן עצמאי ולשלוט באש האדם (אטלס טיימס לתולדות העולם, האנציקלופדיה העברית, שטיינר). אוולין ריד (1954) מייחסת את ביות האש לנשים לדבריה הן ששמרו על אש המדורה כיוון שלרוב שהו בקרבת המערה, קוששו עצים, והשתמשו באש לבישול וליצירת כלים שנועדו לבישול ואכילה.

אש המדורה- תפקיד המדורה בהתפתחות האנושית

לפני שהאדם ביית את האש היה מעמדו פחות או יותר ככל החיות האחרות בממדים שלו. השימוש באש הוביל למהפך בחייו ומיקם אותו כיצור עליון שאין לעמוד בפניו. בפעם הראשונה יצור טבעי שלט בכוח פיסה היכול ליצור שינוי כימי. ביות האש יצר שינוי משמעותי ובכך למעשה יצר האדם את עצמו כיצור עם תודעה (Reed,1954). אכן, האש השפיעה רבות על התפתחות האנושות והביאה לשינויים משמעותיים בתחום האנטומי, הטכנולוגי, החברתי והדתי.

צילום קורן גזית

הבערת מדורה קטנה בפתח מקום מגוריו סיפקה לאדם הגנה מפני הטורפים המסוכנים ביותר. על המדורה הוא החל לבשל את מזונו, ותזונתו הפכה קלה יותר ללעיסה ועיכול. שינוי קטנו, שרירי הלעיסה נחלשו והתעדנו ועצם הגולגולת שלו הפכה דקה. שינויים אלה הובילו לגדילת נפח המוח האנושי שהבדיל אותו משאר בעלי החיים (נח הררי, 2011; רונן). אורה של המדורה בחשכה הוסיף שעות אור והרחיב את שעות הפעילות של האדם ובכך תרם לתחום החברתי ולהתפתחות תרבות פנאי. הישיבה סביב המדורה עודדה שיחה והשפיעה על התפתחות השפה. ההתכנסות היומית סביב המדורה למסורת של שיחה, שיתוף בחוויות, העברת מידע וידע לדור הצעיר והפקת לקחים ובכך השפיעה על התודעה האנושית. הם שרו רקדו וסיפרו סיפורים שלימים הפכו לסיפורי עם. הווי זה תרם להתפתחות המשפחה האנושית ולליכודה בצורה ייחודית שהבדילה אותם משאר היצורים החיים (נח הררי, 2011; רונן; שטיינר) התפתחויות אלה יחד עם השליטה באש אפשרו לפתח טכנולוגיות קדומות כייצור כלי חרס וכלי מתכת שאינן אפשריות ללא אש המדורה. משביית האדם את האש היא הפכה בתודעתו מחד, לאש פראית חיצונית, מאיימת, בלתי נשלטת אמורפית חסרת צורה ובכך מהדהדת כאוס ואובדן. ומאידך, היתה האש הביתית הנשלטת, החמימה המגנה, המזינה היוצרת יש מאין: בחומר, בברזל, בטעמו של האוכל ועוד (קוסמן).

הישיבה סביב המדורה ליד האש המחממת הזקוקה להזנה קבועה וההתבוננות הממושכת בלהבה הנמצאת בתנועה ובשינוי מתמידים, המלווים בקולות נתנו תחושה כי האש הינה דבר חי. משרכש האדם את היכולת לשלוט באש לכבותה ולהבעירה, "להורגה" ו"להחיותה" החלה להתגבש אצלו תפיסת החיים והמוות שהיוותה בסיס לתפיסת הדת (רונן). "האש הפכה את האדם לכל-יכול, אך גם לאומלל, היודע כי מותו הוא בלתי נמנע. כל-יכול אין-אונים בעת ובעונה אחת - זהו הפרדוקס האנושי שיצרה האש" (רונן).

טקסים ומדורה

"...ובהדרת כבוד הוציא מקרן הביזון שלו גחל לווט. היה זה החשוב שבשרשרת ארוכה של גחלים, שתחילתם באש שהודלקה בשרידי במערה הישנה. המשכיות אותה מדורה סימלה את המשכיות חיי השבט" (שבט דוב-המערות עמ' 95).

המדורה משמשת בטקסים רבים בכל התרבויות מסביב לעולם. טקסים אלה סימלו את האנרגיה המתחדשת, והכינו לקראת שינוי למשל בקבלת השנה החדש או בטקסי כלולות (מגד; Frazer, 1996). טקסי שריפת גופות אף הם נקשרו לשינוי בטקסים אלה האמינו כי האש עוזרת לשחרר את הנשמה מהגוף החומרי.

עמי כנען עבדו למלך שהיה אחד מאלילי בני עמון. בטקס זה נהגו הם להקדיש את הילדים למלך. האב היה מוסר את בנו או בתו לכמרים, שהיו מעבירים את הילד דרך שתי מדורות אש. יש הגורסים שטקס זה נעשה מבלי לפגוע בילד ואחרים קושרים את עבודת המלך בהקרבת קורבנות אדם (איזנברג; אינציקלופדיה יהודית). האש בטקסי העלאת קורבן היתה האש המכלה הנקשרת לתאנאטוס (קוסמן). ביהדות התייחסו לטקסים אלה והטילו איסור על

עבודה זרה "לא ימצא בך מעביר בְּנוּ וּבְתוֹ בָּאֵשׁ" (דברים יח – פסוק י). עם זאת במסורת היהודית אנו רואים מנהג הדלקת מדורות, בפסגות ההרים, הנועד לבשר על תחילת החודש. הרומאים אסרו על הדלקתן והמדורות הפכו לסמל של מרד ברומאים. בתקופת מרד בר כוכבא הדליקו היהודים מדורות כדי להודיע על ניצחונות וכדי להעביר מסרים נוספים כגון בקשת עזרה (שטיינר). מסורת זו מתקשרת גם לרבי שמעון בר יוחאי, שהתחבא עם בנו במערה 13 שנים מפני הרומאים, ולפי המסורת נפטר בל"ג בעומר (רון).

באירופה נהגו לחוג חגי אש פעמיים בשנה, בקיץ בסמיכות ליום הארוך בשנה, בסביבות 21 ביוני עת השמש נמצאת בשיא "כוחה" וממנו ואילך היא הולכת ו"נחלשת", ובחורף, בסמיכות ליום הקצר בשנה, לקראת 21 בדצמבר בו נמצאת השמש בשיא "חולשתה" (מגד).

התקצרות היום ושעות האור ההולכות ופוחדות גרמו לחשש בקרב האנשים שמא ימשך תהליך זה וחשכה וקור יכסו את היקום. כדי למנוע את האסון ניסו לעזור לשמש ולחזק אותה באמצעים מאגיים הנקראים בפי האנתרופולוגים "מאגיה הומיאופתית". מאגיה זו מבוססת על דמיון בין דברים, על-פי עיקרון זה, הדלקת מדורות אש על פני האדמה תוביל להדלקת אש בשמים, ותגרום לחידוש כוחה של השמש מדורות אלה ניצבו במקום אסטרטגי לרוב בראש גבעה. האמונה גרסה שככל שהאש גבוהה יותר ונראית למרחק רב יותר, כך יהיה היבול מבורך יותר, והברכה תשתרע עד המקום הרחוק ביותר שבו רואים את המדורה. ייתכן שמקור האמונה הזו בימים שבהם הגנה האש על אנשי המערות מפגיעתן של חיות טרף (מגד; Frazer, 1996).

בסקנדינביה נהגו לחגוג את חג באלדר על שמו של האל הנורדי (Balder) שנשרף באש מדורה גדולה לאחר מותו. מסורת סקנדינבית נוספת מקשרת את החג עם דמות נשית מקודשת בשם ואלבורג (Valborg) שזוהתה עם כוחות הטוב, וסמלה היה האש. חגה של ואלבורג נחגג במדורה גדולה בלילה שלפני 1 במאי, אך עם השנים התאחד עם חג אמצע הקיץ. באירלנד חגגו הקלטים את חג ה-Beltane (שאחד מפירושו הוא "אש בזהקת"). חג זה נחגג בלילה שבין 30 באפריל ל-1 למאי ונחשב לחג החשוב ביותר בלוח השנה הקלטי (רון). השוודים האמינו כי הבערת מדורה מרחיקה את הטרולים ואת הרוחות הרעות היוצאים מבטן האדמה ונחשבים פעילים במיוחד בתקופה של תחילת הקיץ (Frazer, 1996).

הכנסייה אימצה את חג אמצע הקיץ והפכה אותו לחג הנוצרי סנט הנס (יוחנן הקדוש), כך אפשרו למתנצרים החדשים להמשיך ולחגוג את חגיהם הפגאניים מבלי לחטוא לדתם החדשה. באחדים מהמקומות הוזזה המדורה מראש הגבעה אל הרחבה שלפני הכנסייה, כדי לחזק את אחיזת הכנסייה בחג. במקומות רבים קישרו את חג המדורות לחגיגות הפסחא (Frazer, 1996).

בבוטאן נוהגים לקבל את השנה החדשה בטקסי הטסה-צ'ו שאחד מהם הינו טקס המְוֹאֲנֵג, טקס היטהרות באש. לאחר תפילות והזנת האדמה במנחות הרצויות מגיע הטקס לשיאו בהבערת שתי מדורות אש גדולות, הרחוקות זו מזו כמעבר אדם בודד, ברגע מאות המשתתפים בטקס רצים בטור ארוך אל תוך הלהבות, עוברים בין שני המוקדים בכדי לטהר עצמם באש. וכך חזור חלילה עד שהאש דועכת כליל. רק בתום טקס הטיהור מתחילים טקסי הריקודים המקבלים את פני השנה החדשה (בן יוסף).

טקסי כלולות ומדורות

בתרבויות השונות מקושרת המדורה עם טקסי כלולות. במסורת היהודית נפסקים מנהגי האבלות של ספירת העומר ליום אחד, ל"ג בעומר, ביום זה מדליקים מדורות ועורכים טקסי נישואין. הסבר לכך ניתן באגדה התלמודית המספרת על מגפה קשה, שהכחידה רבבות מצעירי ישראל ונפסקה רק בל"ג בעומר. ליהודי אפגניסטן היה טקס כלולות מסורתי בו נהגו הצעירים לרקוד סביב מדורה גדולה בחצר לכבוד הכלה. בתום סעודת הערב של נשף הכלולות יצא הזוג לחצר שם האורחים חוללו לכבודם סביב המדורה בחצר (בראואר).

גם חגי המדורות הפגאניים קשורים לענייני כלולות. בבלגיה היה מקובל שאת המדורה מדליק האדם שהתחתן אחרון בכפר באותה שנה. בצרפת בחבל בריטאני ריקוד שרקדה בחורה סביב תשע מדורות שונות באותו חג נחשב כסגולה לנישואיה באותה שנה. את המדורה הבעירו, לרוב בשעת הדמדומים, סביב המדורה הם רקדו, שרו, אכלו ושתו וסיפרו סיפורים עד השעות הקטנות של הלילה (Frazer, 1996).

מדורה ומוות - מדורה, מוקד והקרבה

בדת היהודית ההוצאה להורג, על המוקד או באש הכבשן, נקשרת לעיתים לקידוש ה'. ההגדה היהודית מספרת כי אברהם אבינו סירב להאמין באלילי אור כשדים ונמרוד השליכו לכבשן האש אך הוא ניצל בנס (מסכת בבלי). גם על מישאל, עזריה וחנניה מסופר כי דבקו בתורה ובשל כך הושלכו לכבשן הלוהט ע"י נבוכדנצר המלך הבבלי ונס משמים הצילם (דניאל ג טז). בתקופת הרומאים מסופר על רבי חנינא בן תרדיון שנחשב בין "עשרה הרוגי מלכות" שהוצא להורג בשריפה על המוקד כשהוא אוחז בידיו את ספר התורה בו למד (טאוב).

באירופה, במסגרת המלחמה ברוע של הכנסיה, נהגו להעלות אנשים על המוקד בשל החשד בכפירה וחטא. מדורת ה"מוקד" נבנתה כך שבמרכז ניצב עמוד, בערך בגובה אדם, אליו נקשר הנידון למוות, סביבו ולמרגלותיו ערמו זרדים שהיוו את חומר הבערה של המוקד (אשד, גורביץ; Frazer, 1996). אש המוקד נחשבה בעיני האינקוויזיציה כאש הפיורגאטוריום אשר הנכנס אליו יוצא טהור וזך ויכול להמשיך את מסעו לגן עדן (כהן צמח, 2005). ניתן לראות התייחסות לכך בדבריו של יוחנן המטביל בספר מתי:

"אֲנִי אֲמַנֵם מְטַבִּיל אֶתְכֶם בְּמַיִם לְתַשׁוּבָה, אֲךָ הִבָּא אַחֲרֵי חֶזֶק מִמֶּנִּי וְאֵינֶנִּי רֹאיוֹ לְשֵׁאת אֶת נַעְלָיו. הוּא יְטַבִּיל אֶתְכֶם בְּרוּחַ הַקֹּדֶשׁ וּבָאֵשׁ". (מתי ג, 11)

בהודו, במשך שנים רבות, נהוג היה שאשת המת שרפה עצמה במדורה בה שרפו את גופת בעלה. שורשי מנהג זה בסיפור המיתולוגי אודות האלה סְטִי אשת שיווה. אביה של סְטִי התנגד בחריפות לקשר בין סְטִי לבעלה והדבר הוביל למתיחות חריפה בין האב לבתו. יום אחד החליט האב לארח מסיבת קורבן לכל האלים, מלבד שיווה, סְטִי לא יכלה לשאת את הפגיעה בכבוד בעלה קפצה למדורה שארגן אביה והקריבה את עצמה. אשה שהלכה בדרך

זו נחשבה כאשה ההולכת בדרך הטובה דרך האמת (וטרסטון, 2000). מנהג זה הופסק עם הכיבוש האנגלי ביהודה.

מנהגי קבורה-שריפת המת

במזרח הרחוק (בהודו, טיבט, נפאל ועוד) נפוצים טקסים של שריפת גופות בקרב המאמינים הבודהיסטים מאמינים בגלגול נשמות, הם נוהגים לשרוף את גופת המת בהאמינם כי האש מעבירה את הנפש לחיים הבאים (וטרסטון, 2000).

לעומת זאת, ביהדות שריפת גופת אדם נחשבה לביזוי כבוד המת וכעונש קשה לאדם (ויגודה). אצל הזורואסטריזם, שסגדו לאש, חל איסור על שריפת המת מתוך אמונה שהגופה מטמאה את האש הקדושה (חסקין).

אש התמיד

במקורות רבים מופיעה "אש התמיד", אש שאסור לכבותה בני האדם האמינו שאם תכבה אש התמיד יתרגש אסון על העולם (קוסמן). ביהדות, הצטוו הכוהנים לשמור על אש התמיד בבית המקדש "אש תמיד תוקד על-המזבח לא תכבה" (ויקרא ו' 6). יחד עם זאת, בשבת חל איסור מוחלט על היהודים להבעיר אש או אף לגעת בה "לא-תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת" (שמות ל"ה 3). הזורואסטריזם מקפדים לשמור על "אש התמיד" הן בביתם והן במקדש עד עצם היום הזה. גם בתרבויות יוון ורומי נהוג היה שאש התמיד תדלוק הן בבתייהם והן במקדשי האלה הסטייה/וסטה. התפיסה היתה כי מקום חדש יכול לקום ולעמוד על תילו רק אם הובערה בו אש שהובאה ממקדש ישן (קוסמן).

מנהג נוסף שהיה מקובל במספר תרבויות הוא כיבוי האש והבערתה מחדש באופן טקסי. למשל באי למנוס ביוון נהגו, אחת לכל תשע שנים, לכבות את האש כדי לחזור ולהדליקה בדלוס, כיבוי האש והדלקתה מחדש סימלו חיים חדשים. ברומא נהגו לכבות את אש הבית באחד במרס, תחילת השנה הרומית הישנה, ולהדליקה מחדש לאחר מכן, בתקווה לשנה טובה (מגד).

סיפור אחר מספר כי האוראקל של דלפי ציווה על בני ספרטה ואתונה להקים מזבח לאל זאוס כדי לסמל את תום הקרבות בניהם, אך דרש כי האש תכבה בכל הממלכות ותוצת מחדש באש קדושה שתילקח מדלפי זאת כדי לוודא שלא יועלו קורבנות באש שטומאה ע"י הברברים. סיפור זה הינו המקור למיתוס העברת הלפיד ומקורו בסיפור של אויכידס על רץ שרץ עירום למזבח אפולו שבדלפי כדי להביא בלפידו אש טהורה למקומות בהם טימאו הפרסים את האש (מגד; קוסמן).

אך העשן, בדומה להרמס (מרקורי), יכול גם לקשר בין השאול, הארץ והשמים, כשליח האלים הוא מקשר ומתווך בין האדם לאלים (נצר, 2004). גם עשן הקטורת בפולחנים נועד לשמש כשליח להעלאת תפילות המאמינים לאלים (סטנטון).

האינדיאנים בצפון אמריקה נהגו לעשן מקטרת כחלק מטקסיהם. המקטרת קישרה בין האדמה לשמיים. המקטרת היתה אמצעי להעברת התפילה לבורא. האש במקטרת מסמלת את אש השמש, מקור החיים הטבק מסמל את השורשים הצומחים עמוק אל תוך האדמה. העשן עולה גבוה ומקשר בין השורשים הטמונים עמוק באדמה ובין השמש הנמצאת גבוה בשמים. העשן המיתמר מהפה מסמל אמת וענני העשן מספקים נתיב לתפילות בדרכן ל"רוח הגדולה" ומאפשרות ל"רוח הגדולה" לרדת ולפגוש את "אמא אדמה" (Barefoot Windwalker). גם בגוואטמלה ניתן לראות טקסים בהם העשן לוקח חלק בתקשורת עם האלים כך בטקסי הקדוש משימון (Maximon) נוהגות הנשים לשבת בצוותה ולעשן סיגרים תוך אמונה שעשן הסיגרים יעלה את תפילתם לקדוש משימון והוא יברך את ילדיהם, יפריה את שדותיהם ויביא לשפע כלכלי (סטנטון). לעומת זאת בקובה בטקסי דת הסנטריה העשן נועד להרחיק השפעות רעות הם מעשנים סיגר נושפים את העשן החוצה ובדומה לעשן שנעלם כרגם חולפות ההשפעות הרעות ורוחם תהפוך חופשית ומשוחררת (אביטוב).

באירלנד, עד תחילת המאה ה-20, כחלק מטקסי חג הקציר נהגו להעביר את עדרי הבקר והצאן בתוך ענן העשן שנוצר משני מוקדי להבות בכדי לחסן את בעלי החיים מפני מחלות וכישופים (Frazer, 1996).

מדורת הקדרות

תנור בור ותנור גדה

כבשני המדורה הראשונים היו למעשה המדורות ששמשו לבישול, חום, אור והגנה ואפשרו שריפה קצרה בטמפרטורה נמוכה יחסית (איור 8). כלי החרס שהתקבלו היו שבירים ונקבוביים מאוד בשל החום הנמוך בו נשרפו. עם הזמן החלו לחפור בור רדוד באדמה ובתוכו ערמו את כלי החומר כשסביבם ומעליהם הונחו חומרי הבעירה. האדמה בה נחפר הבור היוותה חומר בידוד טבעי ושמרה על חום המדורה. פיתוח של מדורה זו היה הכנסתה לתוך בור עמוק (איור 9) יותר שכוסה בשכבת שברי כלים משריפות קודמות כבידוד נוסף שתרם אף הוא להגברת חום המדורה (שמואלי, 1991; ART 186).

איור 3- שריפה בתנור גדה

איור 2- שריפת בור

איור 1- שריפת כלי באש חיצונית

שיטת שריפה מאוחרת יותר, שריפת גדה (איור 10), פותחה במזרח הרחוק לפני כ-3,000 שנה. תנורים אלה נחפרו על גדת הנהר בצורת מחילה. תא הבעירה מוקם בצד התנור ופתח הארובה נוצר קרוב לתחתיתו. תנור זה שהתבסס על עקרון שונה במעט ממדורת הבור, אפשר עבודה בטמפרטורות גבוהות. הגישה המזרחית גרסה שעל האש לעשות דרך ארוכה ומפותלת בין הכלים לפני שתצא מהארובה. פיתוח של תנור זה הינו ה"תנור המטפס" הפועל עד ימנו ביפן, קוריאה וסין (שמואלי, 1991).

על המדורה יצר האדם תחילה צלמיות חומר ורק לאחריו החל ליצור כלים. הצלמית הראשונה המוכרת מבניהן התגלתה במורביה שבצ'כיה ונקראת ונוס מדולני וסטוניץ' (איור 11). צלמית זו מהתקופה הפלאוליתית העליונה תוארכה לשנים 24,000-28,000 לפנה"ס (Dolni Vestonice).

מתן האש במיתולוגיה

הדמיון האנושי ייחס לאש תכונות רבות מחד האש היוותה סמל לרוח האנושית ומאידך היא סמל למכשולים הניצבים בפני בני האנוש ולייסורים שהם חווים .
בטבע האש לא היתה נגישה לבני האדם, השמש והברק רחוקים מהישג ידו של האדם, התפרצויות געשיות ושריפות מאז ומעולם היוו איום על בעלי החיים ואלו נסו מפניהן באימה. החוקרים חלוקים בדעתם בנושא שימוש האדם באש יש הגורסים כי האדם החל להשתמש באש לפני כ- 1.5 מליון שנים, אחרים טוענים כי עדויות מוצקות לשימוש האדם באש קיימות מלפני 800 אלף שנה אך הוכחות חותכות וברורות לשליטה באש קיימות רק מלפני 200-300 אלף שנה (נח הררי, 2011).
איך קרה שהאדם החל ל"התיידד" עם האש שנשאה בקרבה סכנה קיומית ברורה, האש שכל היצורים החיים נסו מפניה.
סיפורים רבים קיימים במיתולוגיה של העמים השונים המתייחסים ל"ביות האש" או כפי שקוראים לכך במיתולוגיה "מתן האש". הסיפורים נחלקים לשניים אש שניתנה לאדם ע"י האלים ואש שנגנבה או נלקחה מהאלים.

במסורת היהודית מאמינים כי האל נתן לאדם את התבונה להבעיר אש בכוחות עצמו, על ידי הקשה ברעפים. כפי שמופיע במדרש "כיון ששקעה החמה במוצאי שבת התחיל החושך ממשמש ובא ונתיירא אדם הראשון ... מה עשה הקב"ה? זימן לו שני רעפים, והקישן זה לזה ויצא מהן אור וברך עליה ..." (קליין). גם בני צ'ונג ממלזיה מספרים כי האש ניתנה לאדם, בסיפורם בני האדם נהגו להניח את הטפיוקה על האדמה והיא התבשלה לבדה. יום אחד נפל לארץ השמינית, שמתחת לעולמו, נער שם הוא התוודע לראשונה לאש ולמדורה. אנשי הארץ השמינית הנדיבים, נתנו לנער את הלילה ואת האש בקנה חזרן כדי שיביא אותם לעולמו (ויליס, 1999). במיתוס האבוריגיני ניתנה האש לאדם ע"י האלים הבוראים (רילסקי). ובאי נומולוק (NOMOLUK), מקבוצת האיים הקרולינים, מסופר כי השמש אדון העולם, מסר את האש לבני האדם. הוא נתן אותה לציפור ופקד עליה להביאה לאדמה במקורה. הציפור העבירה את האש השמימית אל העצים ושם בצמרתם היא נחה. בני האדם שחררו משם כשחיככו את גזרי העץ אלה באלה (מגד). גם בשבט הצירוקי באמריקה הצפונית מספרים כי האלים קבעו את האש בעץ שקמה חלול על אי. מסיפורם עופות ונחשים ניסו להגיע אליה ללא הצלחה ולבסוף עכבישת מים הצליחה להשיג גחלת והביאה אותה לבני האדם (ויליס, 1999).

לעומת זאת, במיתולוגיה של בני המאיה מסופר על גניבה האש. בני האדם הראשונים לא הכירו את האש. יום אחד טיפס נער על עץ ולא יכול היה לרדת ממנו. יגואר נחלץ לעזרתו הורידו מהעץ ולקח אותו למאורתו. שם לראשונה ראה הנער אש, הריח את ריחו של הבשר המתבשל וטעם אותו. הנער גנב גחל מהמדורה ולקח אותו לבני שבטו (ויליס, 1999). במיתולוגיה של איי גיברלטר מסופר כי בואה, גיבור התרבות, לכד את השמש והביא את האש לאדם. גם באוקיינייה מסופר על גניבת האש שם מוי גנבה את האש מידי הקוסמת מהוי-איקה ששמרה עליה בעולם התחתון (ויליס, 1999).

במיתולוגיה היוונית נחלק סיפור מתן האש לשניים תחילה, פרומתאוס ברא את בני האדם ונתן להם את האש. בחלקו השני של הסיפור פרומתאוס, בבואו להגן על בני האדם, העלה את חמתו של זאוס וזה בכעסו לקח את האש מבני האדם, בני טיפוחיו של פרומתאוס. כשפרומתאוס ראה את סבלם של בני האדם גנב ניצוץ אש מגלגליה של מרכבת השמש, מרכבתו של זאוס והחזיר את האש לבני האדם. על כך נענשו בחומרה רבה הן פרומתאוס והן בני האדם. פרומתאוס נכבל להר ברכסי הקווקז כשנשר מנקר את כבדו ביום ובלילה הכבד צומח מחדש, הרקלס ניתק את כבליו לאחר אלפי שנים. עונשם של בני האדם הגיע ארוז בתיבה, תיבת פנדורה, שמתוכה יצאו כל הרעות החולות שמטרידות מאז את האנושות. זו היתה נקמתו של זאוס בבני האדם על שקיבלו את האש, מידי פרומתאוס, כנגד רצונו. סיפור פרומתאוס והאש מתאר את המחיר הכבד שנאלצו בני האדם לשלם תמורת השליטה באש (קוסמן).

אלים הקשורים לאש המבויתת

במיתולוגיה של העמים השונים קיימים אלים שתפקידם קשור לאש. חלקם קשורים לאש שאינה נשלטת כאש השמש, הברק והלהבה ואלים אחרים הקשורים לאש הנשלטת כדוגמת אש האח או אש בעבודה כדוגמת נפחות. כאן ארחיב על האלים האחרונים שתפקידם קרוב במהותו לסימבול המדורה.

במיתולוגיה היוונית ישנם שני אלים הקשורים לאש המבויתת האחד הֶפֵּיֶסְטוֹס (וולקן) אל הנפחות והאש, בנם של זאוס והרה והאלה הסטייה (וסטה) אלת האח העגולה בתם הבכורה של ריאה וקרנוס. על הפייסטוס סופר כי נזרק מהאולימפוס ע"י הרה, אימו, בשל כיעורו. תטיס, נימפת הים, מצאה אותו וגידלה אותו בחיקה. משגדל מסרה אותו תטיס למשפחת קיקלופים אצלם הוא למד את מלאכת הנפחות. הנפחיה של הפייסטוס נמצאת, על-פי המיתולוגיה, תחת הר-געש וגורמת להתפרצותו. מכאן ניתן ללמוד שהפייסטוס קשור הן לאש הנשלטת עליה הוא יוצר את כליו והן לאש הבלתי נשלטת היוצאת מבטן האדמה בצורת לבה. ברמה הסימבולית האש של הייפסטוס היא האש המטמירה, הממיסה, אשר הופכת חומרים ציליים מהלא-מודע לחומרים מודעים הבונים את הנפש (שוהם, 2010 [2]).

הֶסְטִיָּה, לעומתו, היתה אחראית לאש הנשלטת אש האח והיא אכן נתפסה כאש הבושרת באח העגולה. האש המקודשת הבושרת בלב הבית, המקדש והעיר. נוכחותה של הסטיה, האש הבושרת, באה לידי ביטוי בהעברה טקסית של האש ממקום ישן למקום חדש ובכך קודש האחרון. במיתולוגיה הכנענית אלת האש נקראת אשת/איישת (Mythology). במיתולוגיה הודית אגני הוא אל האש של הכוהנים. הוא אחראי למזבח ולמוקד, מופיע כברק ומתלקח בלבה של השמש (מיתולוגיה). סווארוג אבי האלים הסלאבי הוא אל האור והאש יוצר כל חי אדונו של הסווארגה, גן העדן הסלאבי (ויקיפדיה [2]). במיתולוגיה הנורדית מספרים על ענק אש הנקרא סירטיר שליטה של מוספלהיים, עולם ענקי האש. סירטיר אמור לשרוף את העולם בקרב הראגנארוק, קרב אחרית הימים (ויקיפדיה [3]). בתרבות הגאלית

האמינו באלה בליסמה (Belisama) אלת האור והאש. אשת בלנוס (Belenus) אל האש (Goddess A Day). בהרי פואבלה שבמכסיקו, מאמינים באל טסואיל (TECUIL) אל האש, המשפחה והשבט. טסואיל הוא מרכז הפולחן בבית ומרכז את הידע השבטי (מגד). בטיבט מספרים על המכשף הגדול פדמסמבהווה (Padmasambhava) ששינה את צורת האדם שלו עטה על עצמו גלימת אש ופניו קיבלו את צורת האל-הלוחם דורג'ה דרולו ולחם להצלת הבודהיזם (בן יוסף).

אש-המדורה כיוצרת שינוי

אש השינוי במיתוס, באגדה ובסיפורת

האש מופיעה לעיתים בסיפורים כיסוד היוצר שינוי והופך את בן התמותה לבן אלמוות. במיתוס על דמטר ופרסיפוני מסופר כי דמטר טיפלה בילד דימופאון, ביום משחה אותו באמברוסיה ובלילה שמה אותו באש כדי להעניק לו נעורי נצח משנתגלה הדבר ע"י אימו, זו נבהלה וצעקה פרצה מפיה. בכעסה זרקה דמטר את דימופאון על האדמה וביטלה בכך את האלמותיות שלו (פישר, 2010). סיפור דומה מסופר על איזיס האלה המצרית. שהגיעה לפניקיה בחיפושיה אחר גופת בעלה. איזיס הקסימה את עשתורת, מלכת פניקיה וזו נתנה לה לשמור על בנה התינוק. באחד הלילות, נכנסה המלכה, לחדרו של בנה וראתה אותו בתוך האש. עשתורת הלומת הפחד שלפה את בנה מתוך הלהבות ופרפה את קסמה של איזיס הנועד להפכו לאלמותי (goddessgift).

במקרים אחרים מסופר על האש המטהרת, הקובעת מה בליבו של האדם. בעלילת האופרה חליל הקסם עומדים טמינו ופמינה במבחן טיהור באמצעות אש ומים ויוצאים ללא פגע. מדורתו של הפייסטוס אף היא נתפסת ברמה הסימבולית כמדורה מטהרת אליה נזרקים חומרים ציליים מהלא-מודע עוברים תהליך של הטהרות מומסים באשו של הפייסטוס, עולים למודע והופכים לחומר בסיס לבנייה (שוהם, 2010 [2]).

גם ביהדות אנו פוגשים בסיפורים בהם מסופר על מעבר באש. כך מספרים על אברהם אבינו שסירב להאמין באלילי אור כשדים ונמרוד השליכו לכבשן האש ממנו הוא ניצל בנס (מסכת בבלי). על מישאל, עזריה וחנניה מסופר כי דבקו בתורה ובשל כך הושלכו לכבשן הלוהט ע"י נבוכדנצר, המלך הבבלי, ונס משמים הצילם (דניאל ג, טז). סיפורים אלה בדת היהודית מדברים על שמירת מצוות המחייבת חיבור לתודעה ושליטה על הרגש.

אש השינוי באלכימיה

נצר (2004) טוענת כי מקור האלכימיה נעוץ ברצון האדם להבין את הטבע לשם קידומו והתפתחותו. לדבריה האלכימיה היתה הכימיה הראשונית והתקשרה לעשייה סמלית ורוחנית.

השימוש באש הוא אינהרנטי לאלכימיה כיוון שהיה צורך לחמם באש את "הווז הרמטיקום" כדי ליצור תהליכי שינוי כימיים. בטבע ניתן לראות זאת למשל בהתכת חומרי היסוד של כדור הארץ והפיכתם למאגמה ובשריפת עצים וחיות. האדם ניצל את האש והשתמש בה לעיבוד כלי חרס, הפקת מתכות וזכוכית ועוד (נצר, 2004).

האלכימיה התפתחה ועברה למעבדה שם ישבו אלכימאים וצפו בתהליכי השתנות של חומרים. היה עליהם לשלוט באש כדי להביא את התהליכים שנוצרו בתוך המיכל למידת החימום הרצויה להם. שלב החימום באלכימיה נקרא קְלִיקְיָנְצִיָּה- שריפה. האש גורמת להפרדת החומרים ע"י שריפת חומרים נחותים ואיחוד החומרים, איחוד הניגודים (הקוֹנְיוֹנְקְצִיָּה). היא עוזרת גם בייבוש החומרים הרטובים (הבלתי מודע) והפיכתם למוצק (קגולציו). את תהליך השינוי באש גורם למוות להכחדת השלב הקודם (מורטיפיקציו) כדי לאפשר את השלב הבא בדומה למוות ולידה מחדש (נצר, 2004). כך למעשה האש עומדת בבסיס התהליך המתרחש בווז הרמטיקום, ומלווה אותו בכל שלביו, מתחילתו ועד סופו.

אש ורגשות

האש מקושרת, באופן סימבולי, לרגשות שונים ניתן לראות ביטוי לכך בהתפתחות השפה לדוגמא: אש האהבה המבוטאת כ"אש בוערת בליבו", "מכוות אש האהבה" או ביטוי קנאה "חיצו אש" הנשלחים למושא הקנאה, "אש הקנאה", "אש השנאה" ו"אש הנקמה".

אסטס מתייחסת למיניות הנשית ומדמה אותה ל"אש תת-קרקעית בוערת" (אסטס, 1997, עמ' 293). לדבריה, חום האשה הינו מצב מודעות חושית הכולל בתוכו, בין היתר, את מיניותה. באשלה (Bachelard, 1964) מקשר בין אקט האהבה והיכולת של האש לשכפל את עצמה. זיו גזית (2010) קושרת בין התבגרות, מיניות, תוקפנות ושימוש בפצצות שהאש בהם מקבלת מקום מרכזי. בדומה לפצצות מדבר באשלה (שם) על הטיל כסימבול של אש, תיאורו דומה לתיאורה של זיו גזית (שם). האש, כזרע הנמצא בכל חיים מוצלחים, מקושרת לליבדו (Cirlot, 2002). מדר, מטפלת זוגית, מוסיפה וטוענת כי הרומנטיקה, התשוקה והאינטימיות בזוגיות כמוהם כאש שיש ללבותה ולטפל בה באופן שוטף וכך היא כותבת "...האש שהיתה בוערת פעם, גם אם על אש מאד נמוכה או אפילו רק גיצים של אש, תכבה לגמרי והם יישארו עם אפר אפור וחסר חיים".

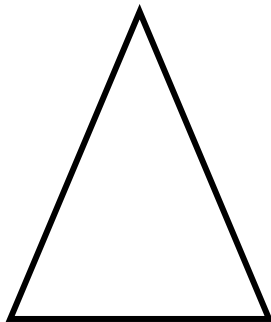
האש מקושרת גם לרגש הקנאה היכול להוות בסיס לרגש השנאה ונקמה. רגשות אלה הנשמרים סמויים מהעין, רוחשים בעמקי הנפש ונושאים בחובם פוטנציאל של התפרצות מהירה, כיש מאין (Bachelard, 1964).

בשיר השירים מדמים את הקנאה לאש "קִשָּׁה כְּשֹׂאֹל קִנְיָה - רִשְׁפִּיָּה רִשְׁפִּי אֵשׁ שְׁלֵהֲבִתֶּיהָ" (פרק ח', 6). קליין (2000) מדברת על שני סוגים של קנאה האחד קנאה גלויה (jealousy) והשנייה קנאה פנימית (envy) האחרונה נמצאת בתת-מודע ומתבטאת ברגש של כעס פנימי הנובע מההבנה כי האחר מחזיק בדבר נחשק. לדבריה הקנאה הפנימית, ה-envy, הינה רגש פרימרי הנחוזה לראשונה בגיל הינקות, כאשר השד המהווה מקור למזון וביטחון אינו זמין עבור התינוק באופן תמידי.

האש יכולה להיות גם אש הקנאה והכעס. בתנ"ך, פרשת תולדות (פרק כ"ה פסוק 19-34) מסופר על יעקב הזוכה בבכורה תוך ניצול חולשתו של עשו, החוזר רעב מהשדה ומוכן להמיר את בכורתו בנזיד עדשים. גנבת הבכורה ע"י יעקב עוררה עליו את כעסו של עשו. חיים גורי בשירו "עשו" מתייחס לכך וכותב: "... עשו הבוער בשדה כולו אש שנאה..." " האש מכילה בתוכה אלמנטים רגשיים אינטנסיביים ומנוגדים מחד, היא יכולה להיות אש השינוי הטיהור, הזיכור, האהבה, התשוקה ומאידך, היא יכולה להיות אש הכעס, הקנאה, השנאה והנקמה.

סימבוליקה של אש

המשולש הוא אחד מהסימבולים המקושרים לאש, בשל צורתו המזכירה להבה. קודקודו מסמל את השאיפה כלפי מעלה (פישמן, 2004; 2002; Cirlot, 2009; Cooper).

האש מקושרת ליצירה, חיים וכוח חיות, בריאות, תנועה עליונות ושליטה. היא מסמלת תכונות היוצרות את הליבידו, האגו ושאיפה להתקדמות. והינה סמל לטרנספורמציה. יסוד האש דורש ידיעה עצמית שתאפשר לכוון ולשלוט בלהבה כדי שתשמש ליצירה ולא להרס.

במסורת הסינית מייצגת האש את הניצוץ השומר על אש האח ובכך עונה לשפע חום, אור, הגשמה, תהילה, הצלחה ועושר (פישמן, 2002;).

הרקליטוס טבע את המושג "הכל הוא אש" בכוונו למתח ולמאבק שביסוד האש המכלה ומאחדת את החומרים. לתפיסתו מתוך האש עולה ה"ש", השינוי המתמיד שיוצר אחדות בסיסית. האש משמשת כסוכן המרה, שינוי והתחדשות. כיוון שכל הדברים נוצרים וחוזרים אל האש היא מקושרת לליבידו ולפוריות (נצר, 2004; Cirlot, 2002).

יונג, נשען על דבריו של הרקליטוס ומתייחס לאש כפרימה מטריה, חומר משתנה שמסמל את השינוי. האש מקורה בשמש, בברק ובמעמקי ליבת האדמה ולכן נחשבה לכוח אלוהי רב עוצמה- כאנרגיה של הלא מודע המגיעה הן משמים והן מבטן האדמה. כשנרתם כוח זה לשירות האדם הוא אפשר את שינוי החומרים (אלכימיה): בישול, יצירת כלים והתפתחות טכנולוגית. האש הנמצאת בבטן האדמה אפשרה את יצירת הנפחות (נצר 2004).

סימבוליקה של אש-המדורה

הולדרלין (Holderlin) כינה את האש: "רוח גהה המוסתרת בתבל" ובכך הפך את האש לסמל של הרוחניות. האש מסמלת הכרה ותרבות אנושית המנסות להתעלות מעלה מעל לחושך (מגד). ניתן לראות זאת כהקבלה לדרך שנדרש האדם לעבור כדי לשלוט באש, ליצור אותה. תחילה היה עליו להתגבר על פחדיו ולהעז להכניס אותה למשכנו. בהמשך האדם היה חייב לעבוד, לחכך גזרי עץ או להכות אבני צור זו בזו, כדי ליצור את האש. הבנת הקושי הופכת את "גניבת האש" לסמל של מודעות ונגישות לתודעת האדם המאפשרת לתודעה האנושית לבוא לידי ביטוי (נצר, 2004).

ביות האש אפשר ישיבה סביב המדורה. בשעה שהגברים עסקו בצייד האישה לרוב שהתה בקרבת המחסה ולכן באופן אינהרנטי תפקידה היה להזין את האש עליה היא בישלה, ויצרה חפצים לבית. לצורך כך היה על האשה ללמוד לשלוט בגובה הלהבה. כך החלו מקשרים את אש-המדורה עם האשה. אש הבית, האח, התנור המייצגים חום, אהבה ודאגה לבני הבית ולאורחים קושרו לאשה, לנשי, לכוח הארוס (קוסמן; Reed, 1954).

ההפנמה של יסוד האש המבויתת, אש הבית, כיסוד נשי השפיעה גם על עולם המיתוס והסימבול שם נתפס איבר המין הנשי כמקור האש הרוחנית-"מקדש העולם". מקום בו בוערת "אש התמיד" והשכינה שורה בו, יש אף המפרשים את המושג "כנפי השכינה" כרמז לשפתי הערווה. התייחסות דומה ניתן לראות גם באופנישדות ההינדיות המדברות על הזיווג עם האשה וכך היא מתוארת: "שוקיה הן מזבח, שערותיה - עשב למנחה, עורה - משקה הסומה, שפתי הערווה - הן האש הבוערת במרכז המזבח" (קוסמן). אך יש המתייחסים לאש המדורה, כאש קבועה ומכאן מייחסים לה אלמנט של תשוקה קבועה (Bachelard, 1964).

אש ומדורה בטיפול במשחק החול

בטיפול במשחק בחול ישנן מיניאטורות המסמלות אש ואחרות המסמלות מדורה. נראה כי יש צורך להבדיל בין האש הטבעית הבלתי נשלטת לאש המדורה. האש הטבעית מביאה עימה את רוח החופש והשינוי לצד אלמנטים של טרנספורמציה, לידה מחדש והתעוררות הכוחות היצירתיים (Markell, 2002). נראה כי המדורה, כאמה הגדולה האש הטבעית, מכילה בתוכה אלמנטים אלה אך ברמה נמוכה יותר.

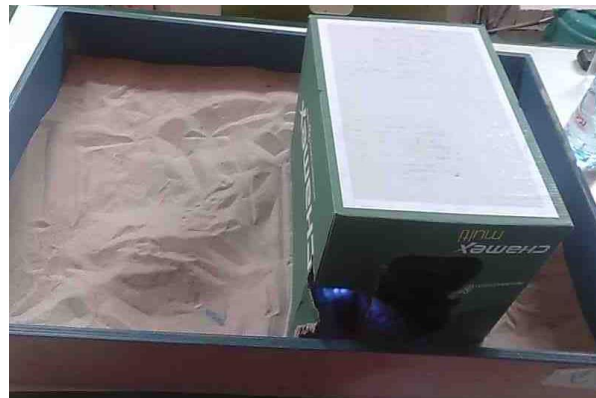
לעיתים בארגז החול מדליקים אש חיה, בד"כ נרות. חלק מהנרות תחומים בתוך קופסית קטנה ואחרים לא. לעיתים המטופל מבקש מאיתנו להבעיר עבורו את האש ולעתים הוא בוחר להבעירה באופן עצמאי. כאשר מטופל מבקש שיבעירו עבורו אש אולי מרמז הדבר כי האש אינה בשליטתו, הוא אולי מייחל לה ומבקש אותה אך אינו יוצר אותה באופן עצמאי, אש

זו יתכן ומסמלת את התלות של המטופל במטפל להנעת השינוי. האש שהמטופל מדליק באופן עצמאי אולי מצביעה על כוחות האגו שלו ומרמזת על יכולתו להוביל את השינוי. אש המדורה במגש החול יכולה לייצג כעס, זעם, מיניות ותשוקה לצד תהליכים טרנספורמטיביים כגון תחייה, לידה מחדש והתחדשות. סימבול המדורה אם כן יכול לרמז על תהליך של צמיחה, כוח והתחדשות או לחלופין יכול לדבר על דיכוי וכניעה של האש הטבעית, החופשייה הניצתת מעצמה, מכלה והורסת אך גם מפנה מקום לצמיחה והתחדשות של הטבע.

להאיר את הפחד

בן ילד כבן 8 ש', סובל מחרדות קשות, הכין מדורה בארגז החול. הוא מיקם אותה בצידו הימני הקרוב וכיסה אותה בארגז שפתחו נושק לדופן הקרובה אליו. בן סידר את העצים והוסיף גם אצטרובל. הוא בחר להכניס לארגז אש סימבולית המיוצגת ע"י שני פנסים קטנים האחד כחול והשני אדום.

תמונת חול 1- להאיר את הפחד

נראה כי בן יוצר מדורה שתאיר את חשכת פחדיו ותאפשר לו מגע עם תכנים המעוררים את חרדותיו. מדורה סימבולית זו נמצאת בשליטה מלאה של בן ואינה נושאת בקרבה איום נראה שבכך היא מאפשרת לבן נגיעה בפחדיו ממקום בטוח ומוגן. נראה כי כוחות ה-Self של בן דוחפים אותו להתקדם ולהתעמת עם פחדים.

בין חומרי הבעירה שכן הניח בארגז יש גם אצטרובל המסמל פרייה ונחשב לכוח יצירתי ומחייה (פישמן, 2002). אולי, באופן בלתי מודע, בן מרגיש כי הוא נמצא בתהליך של התחדשות וצמיחה. ואכן, מיקום המדורה בצידו הימני התחתון של הארגז מדבר על פרוגרסיביות ועל הקירבה לגוף שאולי מסמלת את פחדיו הבאים לידי ביטוי בתחושות גופניות, כמו כן מסמל מקום זה קרבה לאם (Ammann, 1991). בן עדיין נאחז באימו, המהווה עבורו קרקע מוצקה ובטוחה כאשר פחדיו עולים וגואים ומאיימים על שלוותו.

מסע הגיבור

סול כבן 12 ש', בן להורים גרושים, נמצא בחזקת האם. הוא עד למאבק הממושך ולחוסר התקשורת בין הוריו. לסול שלושה אחים גדולים ממנו בשנים רבות ואח צעיר ממנו בכשנה. סול הגיע לטיפול בעקבות התנהגות מינית ונגיעות בבנות כיתתו באופן מיני פוגעני. סול הגיב בתמיהה להאשמות כלא מבין מה רוצים ממנו. כמו כן סול פחד מכוחות הטבע הבלתי נשלטים העלולים להביא לקץ העולם ולמוות. בעקבות פחדיו החל להתקרב לדת וביקש את עזרת אימו בשמירת המצוות. במגש החול הרטוב יצר סול דימוי של ספירלה מחול ומתוך כך נוצרה ספירלה נוספת של הצבע הכחול שבתחתית המגש, באופן שיצר אי-בהירות בין דמות לרקע. הספירלה תפסה כמעט את כל מרחב הארגז, ובמרכזה גמד האוחז בידיו מריצה מלאה בפרחי זהב. הגמד יוצר רושם כי הוא מרכז הספירלה, פונה מהפנים החוצה, על השביל הכחול התחתון ונדמה כי הוא הולך בעמק כשמצידי חומות ספירלת החול. גמדים אליבא דיוג הינם שומרי הסף של הבלתי מודע והם מסמלים גם כוחות פנימיים העובדים בלא-מודע (פישמן, 2002; פרי, 2003; Cirlot, 2002). הגמד כדמות גברית מוקטנת ומעוותת המסמלת את הכוחות הבלתי מוסריים של הטבע, ואת דלותו, קטנותו של הגבר (Cirlot, 2002; Cooper, 2009).

תמונת חול 2- מסע הגיבור

הצבע הכחול במגש החול הרטוב מסמל, בין היתר, את המים ואת הכניסה פנימה לעומק הלא מודע ומגלה אולי נכונות לנגיעה רגשית במעמקי הנפש (שטיינהרדט, 2004). ההליכה של הגמד בשביל הספירלי הכחול מחזקת את ההשערה כי עבודתו של סול הינה עבודה רגשית הנעשית בתחום הלא-מודע. ההליכה בתוך הספירלה בדרך ארוכה ומפותלת מרמזת אולי כי דרכו של סול דורשת את היציאה מהנשי, מהאם הגדולה, בדומה ללידה מחודשת, לידה נוספת אולי אף לידה והתעצמות הגברי שלבים המתאימים לתחילת גיל ההתבגרות. יתכן אף שסול מדבר על הבלבול בו הוא נתון התואם את ראשית גיל ההתבגרות והתעוררות היצר המיני. יתכן כי תגובת הגורמים המטפלים בביה"ס, בעקבות הנגיעה בבנות כיתתו, גרמו לסול להרגיש לא מוסרי ואולי אף סוטה. המדורה והטוטם בפניה השמאלית הקרובה יתכן ומדברים על האנימה (מדורה עגולה) והאנימוס (טוטם, עמוד פאלי), הגברי והנשי אך אולי גם מדברים על הצורך של סול בהגנה מאגית, אלוהית. טוטם שבטי ע"פ סיאנו (2000) מסמל כוחות של הגנה ומזל והינו חלק מתוך השלם. הדבר מתיישב עם רצונו של סול להתקרב לדת ואולי מדבר על הכמיהה של סול למצוא אב גדול, מכיל, תומך ומגן. אב שידריך אותו ויגן עליו מפני אי-מוסריות וסטייה המדהדים בנפשו, כך נראה, את התעוררות יצריו המיניים. אש המדורה מסמלת אולי את הצורך של סול בשליטה ביצריו המתעוררים.

בפניה הימנית הרחוקה, הפינה הנגדית הניח סול דרקון כחול. הדרקון מסמל בין היתר את המפלצת בהתגלמותה, את הכוחות הארציים השליליים (פישמן, 2002). סביר להניח, כי עבור סול מייצג הדרקון את המפלצות הפנימיות, התוקפנות הפנימית שלו ואת התעוררות כוחות הטבע הבלתי נשלטים, הכוחות הארציים של יצריו הגופניים המתעוררים. בפניה הימנית הקרובה הניח סול עץ ברוש כפוף ומולו באותה פינה דמות נשית משני צידיה של הדמות הנשית ילדים, בנים דמויות אלה הונחו במעגל שבמרכזו אהיל חרוטי הניצב על רגל אחת. המעגל שבמרכזו המנורה מזכיר עמידה סביב מדורה. ויוצר תחושה של משפחה שני ילדים, אם ואב המיוצג אולי ע"י עץ הברוש. יתכן כי אור המנורה מייצג את החיפוש של סול אחר ידע, או אולי זהו האור החושף המגלה את חולשתו של האב, חולשת האנימוס (עץ ברוש כפוף).

בפניה ממול מיקם סול שני צבים קטנים בוקעים מביצה ולפניהם שי צבים גדולים האחד קטן במעט מהשני פונים מהפינה השמאלית ימינה, גבם מופנה לצבים הקטנים, יתכן שהם מרמזים על תחושת נטישה, אך הוא לא נותר בגפו יש בחברתו אח, צב נוסף. נראה כי הדבר מהדהד את הפינה הנגדית שם האם נמצאת בגבה לגמד שבמרכז המגש. כאן יתכן ועולה משאלת ספירציה מהאם, שהאם תתנתק ממנו ותאפשר לו לחקור בשקט את גבריותו המתעוררת יחד עם התעוררות היצרים והמיניות.

לסיכום ניתן לומר כי בתמונת חול זו סול יוצר מעין מסע התבגרות. הוא בנה ספירלת חול מהחוץ פנימה, והציב במרכז גמד הפוסע על השביל הכחול בכיוון החוצה. אם נעקוב אחר תנועת הספירלה ניתן לומר כי בתחנה הראשונה במסעו הוא נפגש עם הכוחות המאגיים, בתחנה השנייה הוא מחפש תובנות וידע בתוך המשפחה בתחנה השלישית הוא נפגש עם המפלצת ובתחנה הרביעית הוא מגלה שהוא יכול לעמוד בכוחות עצמו והוא כבר לא לבד יש

לו שותף בן גילו פחות או יותר. צורת הספירלה מזמנת כניסה פנימה ויציאה וחוזר חלילה. נראה כי נתיב זה מאפשר לסול התפתחות וצמיחה ספירליים תוך מגע עם הלא מודע.

הפחד משינוי

חוזה בשלהי שנות הארבעים לחייה. עוסקת במקצוע חופשי הגיעה לטיפול בשל התחושה שהיא קופאת על שמריה ומתקשה להתקדם בתחום עבודתה. היא הביעה רצון להתעוררות ויצירתיות.

בתמונת חול זו ניתן לראות אש חיה הבוערת במרכז הארגז ולידה עץ עומד בקיפאון נוצרה תחושה כי האש, יסוד השינוי, מסמלת את פוטנציאל ההפשרה וההתעוררות לחיים של העץ. העצים בחלקו הימני הרחוק של הארגז מרמזים אולי על השינוי, הבלבול, העומד בפתח ובפינה הנגדית, השמאלית הקרובה, ניצב עץ כתום, המהדהד את צבע האש, ומדבר אולי על אנרגיית החיים שהיתה שם בעבר וטמונה עדיין בעץ הקפוא, כפי שבמדורה הדועכת קיים הכוח לבעור מחדש. בפינה השמאלית הרחוקה נמצאת מערה וגמדים המסמלים דחפים חדשים (הרצויה (Ammann, 1991) המתעוררים בחוזה ואולי את הצורך בכניסה פנימה ולכרות כוחות רוחניים שיעזו לה ביצירת השינוי. נראה כי כוחות אלה מהדהדים את הנמלה העובדת ובונה את הקן המשפחתי, תל הנמלים.

תמונת חול 1 – פוטנציאל לשינוי

המרכז מסמל את האגו (Ammann, 1991) המדורה הבוערת במרכז מסמלת אולי את הצורך בטרנספורמציה בשינוי כימי, כהרמס המופיע בווסל האלכימי והמודיע על שינוי,

טרנספורמציה של החומר (נצר, 2004), כך הגם המדורה מסמלת פוטנציאל התעוררות, באפשרותה להפוך את הקרח למים ולהעיר את העץ מתרדמתו. כחודשיים אח"כ יצרה חווה תמונת חול חדשה. בארבע הפינות הדליקה אש חיה עגולה, למעט הפינה השמאלית הקרובה בה לאש הבוערת צורת מרובע. במרכז דולק נר עגול נוסף. לאורך ציר הרוחב במרכז סוגים שונים של אש מדורות שונות ואש טבעית קו זה נחצה ע"י קו אנכי העובר במרכז הארגז ויוצר צורת צלב. חלקו העליון הרחוק מסומל ע"י מדורת אח וחלקו הקרוב ע"י מדורה סימבולית בצורת פרח, טוליפ אדום. מדורות אלה מונחות על גבעה מוארכת רוחבית, התופסת מרכז הארגז ומזכירה בצורתה איבר מין נשי (וגינה). אש זו נראה כי היא מדברת את הרוחניות ה-Spirit הנמצאת על "מקדש העולם", הגבעה. ואש זו כוללת את האש החופשית- הטבעית, ולצידה אש המדורה הנשלטת ואולי אף הכנועה, שלידה עומדת אש השינוי הבאה לידי ביטוי במדורה ועליה תבשיל המשתנה כימית בהיותו על האש, ואז שוב שתי מיניאטורות המסמלות את האש החופשית, ולצידן אש האהבה הביתית, האהבה של אם לילדה, אש הבית והמשפחה. אש האח נמצאת בחלק העליון ואולי מסמל את התודעה והצורך בשמירה על האש במקום סגור ומוגן. בחלקו הקרוב אש סימבולית בצורת פרח אדום, דמוי ניצן, המהדהד את האש ואת הפרח האלימי. נצר (2004) מדברת על הפרח כסימבול לדרך הנמצאת בין הניגודים של חיים ומוות מדומה לאש הנותנת חיים מחד והמכלה מאידך.

תמונת חול 2 – הפחד משינוי

תמונת חול זו בדומה למנדלה הנוצרת ברגעי בלבול נפשי ומבוכה, כאמצעי להשתת סדר. הופעתה מסמלת תהליך של יצירת מוקד מרכזי חדש באישיות באמצעות תהליך של איחוד ניגודים (יונג, 2004). מחד, אש המדורות זועקת לשינוי והתקדמות ומאידך עוצמת הרגשות המתעוררת בעקבות הצורך לשינוי מרתיעה ומאבנת. אך האש הבוערת במרכז מרמזת על כוחות האגו ומעוררת תקווה כי חוה תתגבר על הבלבול הרגשי בו היא נתונה ותצליח לעשות את השינוי.

סיכום

כשהאדם שרוי בחשכה מתעורר בו געגוע לאור, כמיהה למודעות (יונג, 2004).

בחברות שבטיות הקשורות לטבע נשתמרה המדורה בעלת המאפיינים הראשוניים. סביבה יושבים מעבירים חוויות מספרים את סיפורי השבט, עליה מבשלים ויוצרים את כלי החרס ומעבדים מתכות וסביבה נערכים טקסים שונים שבחלקם גם לעשן המדורה יש תפקיד של טיהור. אולם, חברות מסוג זה הולכות ונעלמות והחיים המודרניים כובשים להם חזקה. נראה כי תהליך דומה עבר גם על המדורה וברבות השנים היא עברה מהמערה, לאוהל לבית. היא הפכה לאח סביבה יושבים בני המשפחה וידידים להתכנסות חמימה, לאש הכיריים עליהם מבשלים, לאש התנור בא נעזרים בעלי המלאכה: הקדרים והנפחים ולאש המזבח שבאמצעותה מתקשרים עם האלים (נח הררי, 2011; מגד, רונן, שטיינר).

ביות האש ה"י האדם היה אקט של תודעה, ההבנה שהאש המאיימת ההורסת ומשמדה יכולה להיות לעזר אם רק ניתן יהיה להתגבר על הפחדים הקמאיים מפניה ולשלוט בה. ניתן לדמות זאת לילד קטן הנדחף ע"י ה-Self לעבר התודעה (שוהם, 2010 [1]).

גניבת האש ע"י פרומתאוס הינו אקט המסמל עמידה מול התנגדות המלווה לעיתים קרובות את תהליך שינוי (נצר, 2004). האש שנגנבה ע"י פרומתאוס מייצגת אף את הדואליות שבנפש האדם מחד, נשאה באמתחתה את החיים ומאידך הביאה לעולם כאב וסבל רב הן לפרומתאוס, שנקשר לעץ ונשר מנקר את כבדו והן לאדם, עם פתיחת תיבת פנדורה. האש הגנובה מסמלת את הרצון להתפתחות לצד החשש מהתוצאה. ואכן הדמיון האנושי ייחס לאש תכונות רבות ומנוגדות בצד היותה סמל מקובל לרוח האנושית ה-Spirit, היא מוכרת גם כסמל למכשולים הניצבים בדרכו של האדם ולייסורים שהוא חווה.

המדורה כסימבול הינה כאש המבויתת הנשלטת, המסמלת שינוי מתוך התודעה אך היא גם סימבול של כניעה ותלות, אש המדורה היא אש שהוכנעה ואולצה לבעור בתוך שטח מוגבל שנקבע ע"י האדם. הוא זה הקובע את גודלה ואת משך הבעירה שלה.

אש המדורה אוצרת בקרבה גם את פוטנציאל האש בטבע רגע אחד של חוסר תשומת לב והיא מתפרצת, יוצאת משליטה ועלולה להביא לפגיעה ולמוות. כמוה כזאב מבויט המציית לבעליו אך רגע של חוסר שליטה מצד הבעלים והוא נושך.

האלכימאים דיברו על הרגע בו נוצר השינוי מתוך מיקוד ושליטה. השליטה על חומה של האש, מתי צריך להגביר את הלהבה ומתי לצמצמה. האלכימאי, כמטפל המאפשר למטופל לגעת באש, ברגש, באמוציות ובכאב ולפנות מקום לליבידו המתעורר כדי להוביל להתחדשות ויצירה בתהליך הדורש מיקוד כדי להימנע מפני ההרס והתבערה המתבטאים ברגרסיה ושקיעה בעולם הפנימי.

אסטס (1997), מתייחסת ללילה כזמן בו נחלשת האנרגיה, כזקן המאבד את כוחותיו. לדבריה איבוד מיקוד הוא איבוד אנרגיה כאובדן חום האש, השהות מול אש האח "משקמת ומרפאה" (שם, עמ' 290).

המדורה מספקת ביטחון מפני חיות הטרף שניתן להמשילם ליצורי האופל המעוררים את פחדנו הבערת אש נותנת תחושה של שליטה המצמצמת את הפחדים. אור המדורה מאיר את המקומות האפלים. מאיר את הצללים, את חומרי הנפש הנמצאים בלא מודע והופך אותם לנגישים וזמינים יותר. אש המדורה מסייעת בבישול האוכל ובהפיכתו למזון מזין וקל יותר ללעיסה תהליך טרנספורמטיבי זה קשור להתעסקות בחומרי נפש נשיים והפיכתם מחומר גולמי לחומר מעובד ומשופר יותר (שוהם, 2011), בדומה לחומרי הנפש שכמו נצרפים באש השורפת את הסיגים, את הטפל ומתמקדת בעיקר, באופן שהנפש יכולה להכיל. היכולת לשלוט באש להבעירה, לכבותה מסמלת חיים ומוות. האפשרות להצית את האש מחדש מעוררת את התקווה לשינוי והתחדשות (מגד).

במאמר זה עסקתי בסימבול המדורה כאש הנשלטת ע"י האדם או כפי שהיא נקראת האש המבויתת. ברצוני להציע כי המדורה כאש נשלטת מתייחסת לחוויה של שליטה בתהליכי שינוי. היא מתייחסת לשאיפה להתקדמות בתהליכים הדורשים עשייה, מודעות, ומיקוד (בלטינית תנור/אח נקראת פוקוס). אש המדורה מבטאת את האש הכנועה הנשלטת, עם זאת היא מכילה בתוכה את ה-Spirit של האש הטבעית הפראית, היכולה לצוץ יש מאין מבלי הכנה מוקדמת לשרוף ולהרוס ברגע של הסחת הדעת. אש המדורה מחזיקה בתוכה את הידיעה כי ההרס הנוצר משריפה בלתי נשלטת משמש קרקע פוריה להתחלה חדשה מתוך הישן, המוכר והידוע, כעוף החול השבה ועולה מתוך האפר.

ניתן לומר כי אש המדורה מסמלת שליטה בתהליכים, איסוף ומיקוד לצד איום של איבוד שליטה, הרס וחורבן. יחד עם זאת בשני המצבים אש המדורה מחזיקה את התקווה לשינוי והתחדשות.

ביבליוגרפיה

- אואל, מ. ג'. (1983). **שבט דוב-המערות**, כרך א'. ספרית מעריב: תל-אביב.
- אסטס, ק. פ. (1997) **רצות עם זאבים**. מודן: תל-אביב.
- בלזברג, ע. (2005). **אין עשן בלי אש**. גלילאו צעיר 16.
- בראשית, **פרשת תולדות**, פרק כ"ה, פס' 19-34
- דגן, ח. (2003). **המיתולוגיה היהודית**. מפה: תל אביב.
- האינצילופדיה העברית (כרך 7, 330-335). **אש**. ירושלים: חברה להוצאת אנציקלופדיות.
- וטרסטון, ר. (2000). **הדודו**. הד ארצי: אור יהודה
- ויליס, ר. (1999). **המיתולוגיה של עמי העולם**. עורך: רוי ויליס. הד ארצי: אור יהודה.
- טובי, ט. (2007). **הגאואסטרטגיה במאה ה-21: היווצרותה של פרדיגמה חדשה**.
- יבנה (כרך 1, 77-79). **אוויר**. תל-אביב פריס: יבנה לרוס.
- יונג, ק.ג. (2004) **זכרונות חלומות מחשבות**. מודן: מושב בן-שמן.
- תלמוד בבלי, מסכת אבות- **הויכוח בין אברהם לנמרוד**.

הברית החדשה. **הבשורה על-פי מתי**. פרק ג', פסוק 11.
נח הררי, י. (2011). **קיצור תולדות האנושות**. כנרת, זמורה ביתן, דביר: אור יהודה.
נצר, ר. (2004). **מסע אל העצמי: אלכימיית הנפש-סמלים ומיתוסים**. מודן: מושב בן-שמן.
סיאנו, י. (2000). **טוטם, בניית מקום בטוח למתבגרים באמצעות יצירה והבעה חזותית**, תרפיה באמצעות אמנויות, כרך ד', חוברת מס' 1.
פארנדון, ג' (2002). **כיצד פועל כדור הארץ**. משכל: תל-אביב.
פישמן, ר. (2002). **סימבולים המילון המלא**. אסטרולוג: הוד השרון.
פישר, י. (2010). **מיתוס דמטר ופרספונה**. מתוך הרצאה במסגרת תוכנית ההכשרה לטיפול במשחק בחול בגישה יוגיאנית, במכללת סמינר הקיבוצים.
פלכסר, ע. וילין-דרור, ע. (1995). **כדור הארץ: חומרים, מבנה ותהליכים**. כתר: ירושלים.
פרי, ר. (2003). **מעשה ביצירה**. מודן: מושב בן-שמן.
[1] שוהם, ת. (2010). **התפתחות התודעה: התפתחות הילד לפי נוימן**. מתוך הרצאה במסגרת תוכנית ההכשרה לטיפול במשחק בחול בגישה יוגיאנית, במכללת סמינר הקיבוצים.
[2] שוהם, ת. (2010). **מבנים של הנפש ארכיטיפים של האגו, הפרסונה, הצל, אנימה-אנימוס**. מתוך הרצאה במסגרת תוכנית ההכשרה לטיפול במשחק בחול בגישה יוגיאנית, במכללת סמינר הקיבוצים.
שוהם, ת. (2011). **ארכיטיפ הטרונספורמציה**. מתוך הרצאה במסגרת תוכנית ההכשרה לטיפול במשחק בחול בגישה יוגיאנית, במכללת סמינר הקיבוצים.
שטיינהרדט, ל. (2005). **כוחות החיים במגש החול בתוך: אמירה אור ודורית אמיר (עורכות), בשפה אחרת**. (עמ' 171-192). מודן: מושב בן-שמן.
שטיינהרדט, ל. (2004). **בין כוכבי שמיים לחול הים**. שער הים: רמת השרון.
שינודה בולן, ג'. (2002). **אלות בכל אישה**. מודן: מושב בן-שמן.
שיר השירים, פרק ח'.
שמואלי, י. (1991). **קדרים באים**. מסע אחר, גליון 19 פברואר.
קליין, מ. (2000). **קנאה והכרת תודה בתוך: ג'נט סייס (עורכת), אמהות הפסיכואנליזה**. (עמ' 279-285), דביר: תל-אביב.

Ammann, R. (1991). **Healing And Transformation In Sandplay: creative processes become visible**. LaSalle: Open Court.

Bachelard, G. (1964). **The Psychanalysis of Fire**. Boston: Beacon Press

Cirlot, J.E. (2002). **A Dictionary of SYMBOLS**. Mineola, New York: Dover

Cooper, J.F. (2009). **An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols**. New York, New York: Thames & Hudson.

Frazer, J. G (1994). **The Golden Bough**. New York, NY: Touchston

Markell, M.J. (2002). **Sand, Water, Silence - The Embodiment of Spirit**. London: Jessica Kingsley.

אביטוב, י. קובה - טקסי דת הסנטריה. נדלה ב-30 באוקטובר 2012 מ:

<http://www.masa.co.il/article/282/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%94---%D7%98%D7%A7%D7%A1%D7%99-%D7%93%D7%AA-%D7%94%D7%A1%D7%A0%D7%98%D7%A8%D7%99%D7%99%D7%94/>

איזנברג, י. שיחות בספר ירמיהו. נדלה ב-6 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.daat.ac.il/daat/tanach/achronim/jer25.htm>

אינציקלופדיה יהודית. מולך. נדלה ב-18 ביולי 2012 מ:

<http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=909>

אשד, א. ציד מכשפות: משפטי המכשפות במאה ה-17. נדלה ב-30 באוקטובר 2012 מ:

<http://www.e-mago.co.il/Editor/myth-980.htm>

בן יוסף, ס. החברים של הארי פוטר / בוטאן: מכשף גדול. נדלה ב-4 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.masa.co.il/article/191/%D7%91%D7%95%D7%98%D7%90%D7%9F%3A-%D7%9E%D7%9B%D7%A9%D7%A3-%D7%92%D7%93%D7%95%D7%9C/>

בראואר, א. יהודי אפגניסטן בשנות הארבעים. נדלה ב-4 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sinay/yeheudey-2.htm>

גורביץ, י. הלהבות ההן, ומה שלפניהן (ואחריהן). נדלה ב-6 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.hahem.co.il/trueandshocking/?tag=%D7%96%D7%90%D7%9F-%D7%93%D7%90%D7%A8%D7%A7>

הארץ. השף הקדמון: כך התחיל האדם לבשל. נדלה ב-21 בינואר 2012 מ:

<http://www.haaretz.co.il/news/science/1.1374795>

העציון, י. על המוקד. נדלה ב-6 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.safa-ivrit.org/writers/etsion/moked.php>

ויגודה, מ. לשרפת גופות בהלכה ובמשפט. נדלה ב-6 בספטמבר 2012 מ:

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/250-2.htm>

ויקיפדיה (1). מדורה. נדלה ב-6 בנובמבר 2011 מ:

<http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%94>

ויקיפדיה (2). מיתולוגיה סלאבית. נדלה ב-3 בספטמבר 2012 מ:

http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%99%D7%AA%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%92%D7%99%D7%94_%D7%A1%D7%9C%D7%90%D7%91%D7%99%D7%AA#D7.94.D7.90.D7.9C.D7.99.D7.9D_.D7.94.D7.9E.D7.A9.D7.95.D7.AA.D7.A4.D7.99.D7.9D_.D7.9C.D7.9B.D7.9C_.D7.94.D7.A1.D7.9C.D7.90.D7.91.D7.99.D7.9D

ויקיפדיה (3). מיתולוגיה נורדית. נדלה ב-3 בספטמבר 2012 מ:

http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%99%D7%AA%D7%95%D7%9C%D7%95%D7%92%D7%99%D7%94_%D7%A0%D7%95%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA#D7.90.D7.9C.D7.99.D7.9D

זיו גזית, א. פירוק מבוקר של תוקפנות במעבר לבגרות. בין המילים, גליון מספר 2, אביב 2010. נדלה ב-30 באוקטובר 2012 מ:

<http://www.artstherapyjournal.co.il/118153/%D7%A4%D7%99%D7%A8%D7%95%D7%A7-%D7%9E%D7%91%D7%95%D7%A7%D7%A8-%D7%A9%D7%9C-%D7%AA%D7%95%D7%A7%D7%A4%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%9E%D7%A2%D7%91%D7%A8-%D7%9C%D7%91%D7%92%D7%A8%D7%95%D7%AA>

חסקין, גילי. הדת הזוראסטריית. נדלה ב-4 בספטמבר 2012 מ:
<http://qilihasin.com/Article.asp?ArticleNum=35>

טאוב, ע. תקומה יהודית ישראלית לספרי תורה חרבים מרומניה. נדלה ב-6 בספטמבר 2012 מ:
<http://www.datili.co.il/index.php?id=4547>

טובי, ט. (2007). הגאואסטרטגיה במאה ה-21: היווצרותה של פרדיגמה חדשה. נדלה ב-30 באוקטובר 2012 מ:
<http://geo.haifa.ac.il/~ch-strategy/publications/books/geostrategy21/geostrategy21.pdf>

כהן צמח, י. (2005). מדרין לטרמפיסט בעולם הבא: מפגש בין דנטה לבין עמנואל הרומי. נדלה ב-2 בנובמבר 2012 מ:
<http://www.e-mago.co.il/Editor/myth-565.htm>

מגד, נ. מסע אחר. אש ושמש. נדלה ב-11 בינואר 2012 מ:
<http://www.masa.co.il/article/1309/%D7%90%D7%A9-%D7%95%D7%A9%D7%9E%D7%A9/>

מדר, ס. טיפול זוגי. נדלה ב-20 באוקטובר 2012 מ:
<http://www.psychotherapy.co.il/29a.php>

מיתולוגיה. אלי הוודה הראשיים. נדלה ב-3 בספטמבר 2012 מ:
http://heb-mythology.blogspot.co.il/2011/11/blog-post_24.html

Mythology. מיתולוגיה כנענית-פניקית, האלים הכנענים. נדלה ב-3 בספטמבר 2012 מ:
http://tpeople.co.il/mythology/myth/Cnanite/cnanite_gods.htm

מט"ח. ברקים ורעמים. נדלה ב-18 ביולי 2012 מ:
<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=5213>

מט"ח. השמש. נדלה ב-18 ביולי 2012 מ:
<http://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=8022>

ממלכות עתיקות פורטל משחקי תפקידים. אלים קלטיים. נדלה ב-3 בספטמבר 2012 מ:
<http://www.realms.co.il/PageDisplay.asp?Artnum=53>

סטנטון, ה. אור לגויים: באנו חושך לגרש מסביב לעולם. נדלה ב-28 באוגוסט 2012 מ:
<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3991252,00.html>

שטיינר, מ. אש זה דבר טוב או רע. נדלה ב-18 בדצמבר 2011 מ:
<http://www.tevahadvarim.co.il/>

קוסמן, א. אש בחוץ - אש בפנים מבט על האש בתולדות הדתות. נדלה ב-28 בינואר 2011 מ:
<http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1203104.html>

קליין, א. פרשת ויקהל- לא תבערו אש. נדלה ב-30 בנובמבר 2011 מ:
<http://www.yedidia.net/alex/node/52>

רון, ז. מדורות: דחליל זה שאנו מדליקים-מסע אחר. נדלה ב-26 לאוקטובר 2011 מ:
<http://www.masa.co.il/article/192/%D7%9E%D7%93%D7%95%D7%A8%D7%95%D7%AA%3A-%D7%93%D7%97%D7%9C%D7%99%D7%9C-%D7%96%D7%94-%D7%A9%D7%90%D7%A0%D7%95-%D7%9E%D7%93%D7%9C%D7%99%D7%A7%D7%99%D7%9D/>

רון, א. האש עשתה אותנו לבני אנוש-אתר חופש. נדלה ב-29 בנובמבר 2011 מ:
<http://www.hofesh.org.il/articles/science/creationist4/fire.html>

רילסקי, ז. מן הג'ונגל הטרופי אל הלב האדום. נדלה ב-2 בספטמבר 2012 מ:
<http://www.australia-il.com/articles-268.htm>

ART 186 - Intro To Ceramics Kilns - History And Basic Design. Retrieved 10, October 2012, from: <http://seco.glendale.edu/~rkibler/kilns.html>

Barefoot Windwalker. The Native American Chanunpa, the Sacred Pipe. Retrieved 30, October 2012, from: <http://www.barefootsworld.net/chanunpa.html>

Goddessgift .**Isis, Egyptian Goddess of Magic and Giver of Life.** Retrieved 6, September 2012, from: http://www.goddessgift.com/goddess-myths/egyptian_goddess_isis.htm

Goddess A Day. **Belisama.** Retrieved 6, September 2012, from: <http://www.goddessaday.com/western-european/belisama>

Reed, E.(1954). **The Myth of Women's Inferiority.** Retrieved 18, September 2012, from: <http://www.marxists.org/archive/reed-evelyn/1954/myth-inferiority.htm>